

УДК 37.016:821.161.2]:7.046.1

ЗАГАЛЬНОДИДАКТИЧНІ ТА МЕТОДИКО-ЛІТЕРАТУРНІ ПРИНЦИПИ ВИВЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ ТВОРІВ З МІФОЛОГІЧНОЮ ОБРАЗНІСТЮ У СТАРШИХ КЛАСАХ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

Сидоренко Ю. О.

У статті розглядаються особливості застосування загальнодидактичних та методико-літературних принципів під час вивчення літературних творів з міфологічною образністю на уроках української літератури у 9–11 класах. Теоретично обґрунтовуються загальнодидактичні принципи природовідповідності, наочності, науковості та наводяться приклади їх використання на уроках. Серед методико-літературних принципів виділяються текстоцентризм, інтертекстуальності та проблемності. Визначаються основні закономірності їх практичного використання під час аналізу міфологічної образності творів.

Ключові слова: загальнодидактичні принципи, методико-літературні принципи, міфологічна образність.

В статье рассматриваются особенности применения общедидактических и методико-литературных принципов при изучении литературных произведений с мифологической образностью на уроках украинской литературы в 9–11 классах. Теоретически обосновываются общедидактические принципы наглядности, научности и приводятся примеры их использования на уроках. Среди методико-литературных принципов выделяются текстоцентризм, интертекстуальности и проблемности. Определяются основные закономерности их практического использования при анализе мифологической образности произведений.

Ключевые слова: общедидактические принципы, методико-литературные принципы, мифологическая образность.

This paper investigates the peculiarities of general didactic, methodology and literary principles applying during the learning of literary works with mythological visualization at the Ukrainian literature lessons in the high school. Scientifically substantiated and exemplified the general didactic principles of natural correspondence, dearness and scientific. Among the methodology and literary principles we selected textfocused, intertextuality and problematic.

Key words: didactic, methodology and literary principles, mythological visualization.

Вивчення літературних творів з експліцитно вираженою міфологічною образністю повинно базуватися на фундаментальних ідеях організації навчальної діяльності – загальнодидактичних та специфічних принципах. Сприймання та осмислення міфологічних структур у літературних творах потребує особливої уваги, оскільки дає можливість зрозуміти загальну концепцію творів, що займають значне місце у шкільній програмі 9–11 класів. Однак у методиці ще не розроблено специфічної моделі опрацювання текстів зазначеної категорії у контексті провідних принципів. Тому проблема застосування різних принципів аналізу літературних творів з міфологічною складовою є досить актуальною у практиці навчання літератури.

Мета статті – визначити провідні загальнодидактичні та специфічні принципи для вивчення творів з міфологічною образністю та обґрунтувати особливості їх застосування на прикладі творів шкільної програми 9–11 класів.

Ефективну модель опрацювання текстів з міфологічними структурами можна створити завдяки правильному врахуванню психологічних особливостей старшокласників та доступності навчального матеріалу. Адже "принцип **відповідності літературного матеріалу віковим потребам і особливостям сприйняття**

не може порушуватися. Недотримання цієї вимоги веде до руйнування літературної освіти. З'являється проблема "закритості" творів, оскільки учні ще не в силі усвідомити їх художню повноту" [4, с. 15]. У цілій низці випадків названа проблема пов'язана саме з наявністю в літературному матеріалі міфологічних елементів, цілеспрямоване декодування яких значною мірою забезпечує "прозорість", тобто зрозумілість художніх джерел.

Тому пріоритетного значення набуває загальнодидактичний принцип *природовідповідності*. Продуктивними передумовами засвоєння міфопоетики літературного твору є активний розвиток у старшокласників світогляду і переконань, критичного мислення, схильність до філософствування, потреба в осмисленні вічних проблем буття. Міфологічна образність та її індивідуальні модифікації у творчості різних письменників виступають основою для роздумів над універсальними ідеями світобудови, що виникли як результат міфомислення. Потрібно орієнтуватися на інтелектуальну готовність учнів вирішувати логічні проблеми, абстрактно мислити та узагальнювати як психологічну базу для формування вмінь і навичок знаходити експліцитно виражену міфологічну образність, давати їй оцінку, визначати художню роль, здійснювати зіставлення між міфом та художньою структурою літературного тексту.

Психологи підкреслюють "підвищений інтерес старшокласників до самостійного обговорення найрізноманітніших проблем" [8, с. 73], формування "гіпотетико-дедуктивного мислення" [1, с. 146], "здібності обґрунтовувати гіпотези та висновки" [9, с. 480], що актуалізують потребу в розмірковуваннях. Тому доцільними на уроках літератури стануть дискусії на проблемні запитання ("Земля – всепороджуюче чи всепоглинаюче начало в житті людини? (за повістю О. Кобилянської "Земля")"), завдання на вироблення когнітивних навичок: виконання усних та письмових завдань. Наприклад: "Аргументуйте чи спростуйте твердження про залежність долі людини від сил природи (за повістю "Тіні забутих предків" М. Коцюбинського)"; "Складіть логічний ланцюжок взаємовпливів містичних і реальних подій у "Слові о полку Ігоревім".

Такі завдання сприятимуть розвитку потенційних можливостей учнів, реалізації їх базових вікових потреб у вираженні власної думки, у самоактуалізації та самореалізації, що, у свою чергу, сприятиме реалізації одного з головних завдань розвитку в ранній юності – підготовці до життєвого самовизначення.

Центральним новоутворенням старшокласників, за І. Дубровіною [9], є готовність до особистісного та життєвого самовизначення. Пошуки свого місця у світі, своєї індивідуальності пов'язані з "кризою ідентичності" – дослідженням себе, відкриттям соціальної дійсності, у якій доведеться існувати. Провідними напрямками самоаналізу стають світосприйняття й самовизначення старшокласника. Їх можна активізувати у процесі осмислення авторської міфотворчості. Аналіз ціннісно-смыслових пріоритетів у системі міфопростору актуалізує розвиток юнацької само-свідомості, становлення їх моральних життєвих орієнтирів. Особистісно значущими для учнів 9–11 класів можуть стати завдання:

- "Яким постає світ в уявленнях малого Сашка? За допомогою яких християнських та язичницьких вірувань герой пояснює щоденну дійсність?" (за кіноповістю О. Довженка "Зачарована Десна");

- "Проаналізуйте поведінку Лукаша у пошуках свого щастя: між духовністю і прагматизмом" (за драмою-феєрією Лесі Українки "Лісова пісня").

Важливого значення під час вивчення означеної групи творів набуває *принцип наочності*, що базується на посиленні враження про міфологічну образність завдяки використанню елементів інших видів мистецтва (живопису, кіно, музики). Звичайно, головним видом унаочнення експліцитного міфологізму в художній творчості повинен залишатися текст літературного твору. Найбільш показовим і доцільним способом подання міфологічних структур стане коментоване читання епізодів з міфологічною образністю, що мають концептуальне навантаження у контексті всього твору. Наприклад, під час аналізу синкретичного міфомислення у кіноповісті О. Довженка "Зачарована Десна" слід звернутися до епізодів, які вказують на поєднання християнських та язичницьких вірувань персонажів:

Епізод з кіноповісті	Коментовані пояснення
"А на білій стіні під богами, аж до мисника, висіло багато гарних картин – Почаївська лавра, Київська лавра, вид Ново-Афонського, Симоно-Кананитського монастиря поблизу города Сухума на Кавказі. Але картиною над картинами була картина страшного божого суду... вона була така страшена й разом з тим повчальна..." [7, с. 14].	Зображенням християнських святинь відводиться почесне місце у домі, персонажі вірять у невідворотність страшного суду, що вказує на домінування у родині малого Сашка християнських цінностей.
"Персонально вірили більш у Матір Божу і святих – Миколая-угодника, Петра, Іллю, Пантелеймона. Вірили також в нечисту силу" [7, с. 12].	Віра у біблійні образи поєднується з язичницькими забобонами про нечисту силу.
"Вода прибувала з дивовижною швидкістю. В один день затопило ліси, сінокоси, городи... потонуло все село... В такому плануванні води повинен, очевидно, бути великий божественний смисл" [7, с. 38].	Опис розливу Десни нагадує біблійну легенду про всесвітній потоп. Водночас йдеться про воду як сильну природну стихію – одну з першооснов буття, якій поклонялися давні слов'яни. Вода – одне з головних язичницьких божеств.
"Об'явила себе ворожкою і почала лікувати від зубів, пристріту й переляку" [7, с. 16].	Віра у різного роду замовляння та ворожіння вказує на язичницьке світобачення.
"Її став часто по ночах душити домовик. Він жив у нас в комині і в трубі... схожий був на вивернутий чорним хутром угору кожух" [7, с. 17].	Домовик – міфічний персонаж давніх українців, належить до хатніх істот, в існування яких вірили давні слов'яни.
"Сталось це на зелену неділю", "на Спаса", "напередодні Паски", "Вірили в свята" [7, с. 12].	Такими словами розпочинається кожна нова розповідь Сашка, що свідчить про християнський світогляд. Мірилом часу та фіксацією важливих життєвих подій для персонажів стають християнські свята, відповідно до яких ведуться усі житейські справи (косовиця, жнива).
"– Пустіть колядувать! ... "Молодець Сашечко та й по торгу ходив, святий вечір..." [7, с. 56].	Звичай колядувати на Різдво – давня традиція православних українців.
"Чоловікам з давніх-давен не личило купатись за звичаєм. Жінки боялися водою змити здоров'я" [7, с. 62].	Йдеться про дотримання язичницьких прикмет та звичаїв.

Доцільним у процесі аналізу міфологічних елементів твору є звернення до словників (літературознавчого, лексичного, тлумачного), у яких подано визначення необхідних термінів (міф, міфонім, міфологема, міфопоетика, міфологізм). Корисними стають короткі статті зі спеціальних енциклопедичних словників, хрестоматій, довідників, присвячених міфологічним уявленням певного народу: "Словник давньоукраїнської міфології" (С. П. Плачинда), "Первісна міфологія українського фольклору" (В. Ф. Давидюк), "Українська міфологія" (В. Войтович), "Антична міфологія. Енциклопедія" (А. Лактіонов), "Легенди і міфи Стародавньої Греції" (М. А. Кун). Прочитання відповідних рубрик допомагає актуалізувати знання з міфології або ж розширити уявлення учнів про важливі у контексті твору міфологічні сюжети чи образи. Наприклад, під час вивчення драми-феєрії Лесі Українки "Лісова пісня" незамінним є залучення енциклопедичного матеріалу про міфічних істот (мавок, потерчат, водяника, русалок, лісовиків тощо) з метою їх зіставлення з авторською версією зображення та визначення особливостей переосмислення письменницею слов'янських міфологічних персонажів у створеній художній картині світу. Наприклад:

Міфологема	Універсальне значення міфологеми (за словником)	Авторське переосмислення (за "Лісовою піснею" Лесі Українки)
Ліс	У міфології різних народів ліс пов'язаний, передусім, з тваринним світом. Це одне з місцеперебувань сил, ворожих людині.	Ліс у драмі-феєрії тяжіє до духовності: звірів і тварин у ньому немає. А поведінка людей, які оселилися в лісі, навпаки, нагадує звірів, викриває їх негативні риси: "... я не люблю її – вона лукава, як видра"; "ся жінка хижка, наче рись" (Мавка про Килину) [10, с. 15].
Мавка	Мавки – душі померлих дітей; живуть на деревах, у полях, іноді у гірських печерах. Там, де танцюють мавки, трава росте краща й густіша. Ворожі щодо людей істоти можуть завести відвідувачів лісу на смерть.	Позитивний образ: добра, щира, духовно багата істота. Допомогає сім'ї дядька Лева по господарству, захищає Лукаша від потерчат: "... як вона глядить корів, то більше дають набілу"; "А хто садив города з вами, нивку засівав? Так, як сей рік, хіба коли родило?" [11, с. 205].
Вовкулака	Людина-перевертень із надприродною здатністю перетворюватися на вовка за тяжкі гріхи. Людина-вовк приречена на тривалі страждання, аж поки знову не стане людиною.	Перетворення на вовкулаку відповідає міфологічній традиції: відбувається пізньої осені, у пору, коли в давнину відбувалися "вовчі свята". Але у вовкулаку-Лукаша вкладено значення не перевертня, а того, хто, перебувши в цьому стані, стає посвячений у таємниці докільля: "Тепер я мудрий став" [11, с. 249]. Переродження Лукаша відбувається, коли він усвідомлює власну провину перед лісом. У ньому відроджується знівельована дійсністю духовність" [10, с. 12].
Доля	Добрий дух, який захищає людину, приносить щастя та багатство усім, однак коли людина лінива або погана, то доля її покидає.	Доля – двійник Лукаша, його мистецька душа, самодокір у стоптанні дивосвітів весни, щирих поривів душі. "Діалог Лукаша з Долею – його внутрішній діалог з совістю, коли відбувається зцілення двоїстої натури Лукаша: герой зрозумів, що слід шукати своєї долі самому [5, с. 38].

Умовно-схематична наочність (схеми, таблиці) допомагає підвищити доступність розуміння учнями міфологічного часопростору, семантики міфологем.

Найкраще піддаються унаочненню суміжними видами мистецтва (живопис, кіно, музика) міфологічні персонажі, відомі сюжети з античної міфології, біблійних оповідей, давніх слов'янських вірувань і обрядів. Живопис урізноманітнює навчальну роботу, забезпечує цікаву і творчу подачу матеріалу, оскільки розширює уявлення учнів про специфічний вигляд фантастичних місць, зовнішності міфологічних істот. Ілюстрації до творів особливо цінні під час аналізу ключових епізодів тексту. Наприклад, ілюстрації Івана Іжакевича до поеми "Кавказ" Т. Шевченка або "Про-

метей" Б. Вальєхо чи В. Кушніра можна використати під час опрацювання вступної частини твору. З учнями доцільно провести бесіду за такими запитаннями:

- Який міфологічний сюжет ви бачите на зображенні?
- Чи розкриває художнє полотно універсальне (незламність духу) значення міфу про античного титана? Думку аргументуйте.
- Якими живописними засобами митцю вдалося передати нездоланність Прометея, ідею міцності духу? Прокоментуйте їх мовними виразами з тексту твору.

Враження учнів від експліцитно виражених міфологічних елементів доцільно підсилювати і з допомогою фрагментів кінофільмів. Наприклад, режисерське бачення гуцульських традицій і звичаїв є центром осмислення у процесі аналізу фільму Сергія Параджанова за повістю "Тіні забутих предків" М. Коцюбинського. Учні з'ясовують, наскільки зображене у фільмі відповідає тексту твору та авторському задуму. Аналогічну роботу проводимо і після перегляду художнього фільму за драмою-феєрією Лесі Українки "Лісова пісня" (режисер В. Івченко).

Естетичне враження підсилює і використання віртуальної наочності: інтерактивної дошки, мультимедійної презентації. Наприклад, інтерактивну дошку вчитель застосовує для створення опорного конспекту в процесі аналізу міфопоетики твору: на ній з'являються ключові слова, тези, фрагменти з художнього твору. Сучасні комп'ютерні технології дають змогу комбінувати відтворення тексту, музики, фрагментів фільмів як запрограмованої дії, так і вносити в написане правки, дописувати нові фрази, що значно економить час та підвищує продуктивність дослідницької роботи на уроці. Створення мультимедійних презентацій можна використовувати як творче самостійне завдання для учнів.

Принцип науковості передбачає виклад матеріалу відповідно до сучасного рівня літературознавства, зокрема міфокритики, дидактики, вікової психології. Проблема авторського міфологізму досить актуальна серед сучасних дослідників творчості українських письменників. Цьому питанню присвячено багато наукових розвідок. Залучення літературознавчих критичних праць, ознайомлення з фаховим аналізом проблем міфопоетики є продуктивним, адже наукова інформація доповнює набуті старшокласниками знання, якщо вона не переобтяжена об'ємом та має цікавий і доступний виклад. У такому разі наукові оцінки підвищують значущість тем, навчають вільно оперувати термінологією під час власного аналізу творів, застосовувати найновіші літературознавчі висновки для обґрунтування власної думки чи організації дискусії. Наприклад, цікаві судження щодо обрядових дій та метаморфоз у ранніх баладах Т. Шевченка висловлені у статті Л. Плюща "Шаманна поетика в Шевченка". Питанню міфотворчості поета присвячена стаття Є. Нахліка "Міфотворець чи міфомедіум". Коментування фрагментів із названих статей доцільно використовувати як додаткове індивідуальне завдання підвищеної складності у профільних класах.

Також принцип науковості передбачає, що учні повинні володіти основними науковими термінами (міфологізм, архетип, символ, міфологема). Усвідомленню названих понять сприяє словникова робота.

Наступний крок – формування в школярів знань про особливості використання міфологізму в певні історичні періоди, його вплив на індивідуальний стиль автора, жанрову специфіку твору. Характеристика історико-літературного періоду включає відомості про популярні жанри, ставлення до міфології, її місце у системі певного літературного напрямку. Наприклад, у літературі модернізму багато жанрів розкривають міфологічне світосприйняття: драма-феєрія, роман-міф, філософська казка. Літературознавча інформація – теоретична основа для аналізу конкретних літературних текстів.

Спеціальними методико-літературними принципами вивчення художніх творів з міфологічними структурами експліцитного типу є принципи текстоцентризму, інтертекстуальності, проблемності.

Принцип **текстоцентризму**, або твороцентризму, виділений методистом В. Гладишевим [6], спрямовує на опрацювання художньої тканини твору (провідної та незамінної площини представлення експліцитного міфологізму): композиційних частин, вставних міфів, фрагментів обрядових дійств, епізодів та мовних виразів, що розкривають міфологічний зміст тексту. Вагомого значення в цьому процесі набуває

розуміння ключових міфологем: імен, символів, часопросторових понять, назв міфічних істот. Наприклад, визначення семантики назв чужайстир, щезник, нявка, арідник (у "Тінях забутих предків" М. Коцюбинського), понять Олімп і пекло (у "Енеїді" І. Котляревського) чи Голгофа і хрест (у "Сад Гетсиманський" Івана Багряного) дозволяє осмислити міфологічний компонент твору. Вихідною умовою усвідомлення художнього тексту є розуміння міфологічного значення, закладеного в іменах героїв, зокрема Марія, Мойсей, Кассандра. Головне завдання – виявити такі експліцитно представлені компоненти, пояснити їх значення та визначити художню роль в тексті. Наприклад, досліджуючи міфологічний зміст "Слова о полку Ігоревім", потрібно проаналізувати епізоди сонячного затемнення, сон Святослава, плач Ярославни, втечі Ігоря з полону, знайти та пояснити епітети міфологічного походження, епізоди тексту, у яких показано персоніфікацію природи.

Осмислення міфологічної образності в структурі художнього тексту неможливе без розуміння його витоків та творчого переосмислення. Встановлення інтертекстуальних зв'язків між міфологічним першоджерелом та його авторською реалізацією доцільно використовувати як основу для аналізу текстів з різними видами міфологічних структур. Важливим моментом є те, що "інтертекстуальність відображає безперервний процес взаємодії текстів і світоглядів у загальному ланцюзі світової культури. Вона реалізується як включення в текст або цілих інших текстів з іншим суб'єктом мовлення, або їх фрагментів у вигляді цитат, алюзій, ремінісценцій, або навіть лексичних чи інших мовних вкраплень, що контрастують за стилем з текстом, що вміщує їх" [2, с. 14]. Це дозволяє окреслити основні закономірності використання принципу **інтертекстуальності**:

1. Опрацювання першооснови твору включає визначення походження міфологічного складника (античного, біблійного, слов'янського), його первісного значення та особливостей представлення у художньому творі. Це актуально для поеми "Енеїда" І. Котляревського, "Марія" Т. Шевченка, "Мойсей" І. Франка, "Одержима" Лесі Українки. Загальна схема опрацювання міфологічної структури має такий вигляд: визначити сюжет, мотив, образ, що покладено в основу літературного твору – пояснити їх міфологічний зміст – виділити основну ідею, використану письменником – дослідити її презентацію на різних структурних рівнях тексту – визначити художню роль.

2. Вивчення ключових міфологем, символів у структурі твору включає визначення їх міфологічного походження, універсальної семантики та її трансформації в певному тексті. Наприклад, опрацювання міфологем землі й лісу у повісті "Земля" О. Кобилянської, хреста в новелі "Камінний хрест" В. Стефаника потребують пояснення їх міфологічного значення та його змін в авторському варіанті.

3. Аналіз вставних міфологічних оповідей, легенд відбувається на основі пояснення їх першоджерела та визначення значення в контексті літературного твору.

4. Вивчення творів з різноманітними паралелями до міфологічних текстів передбачає виявлення міфологічно маркованих слів (вкраплень, узятих із міфів, легенд, епітетів, порівнянь), їх співвіднесення з відповідними персонажами, мотивами й сюжетом авторського тексту, визначення наскрізного для них ідейного навантаження.

Особливого значення набуває принцип **проблемності**, завдяки якому підвищується мисленева активність учнів, що продиктована як логікою осмислення міфологічної образності, так і віковими особливостями старшокласників. Адже в учнів старшого шкільного віку "виникає потреба в обґрунтуванні та доведенні положень, думок, висновків з опорою на логічні докази. Зростає роль наукових гіпотез, пошукових міркувань. Збагачується арсенал способів і прийомів розумової діяльності, за допомогою яких набуваються знання, формується її індивідуальний стиль" [3, с. 47]. Проблемність може закладатися в систему завдань, що стимулюють осмислення міфологічної образності на різних структурних рівнях твору:

- визначте, до яких елементів сюжету належать міфологічні одиниці: затемнення сонця, сон Святослава, плач Ярославни, втеча Ігоря з полону в "Слові о полку Ігоревім";

- з'ясуйте, роль якого сюжетного елемента виконує епізод пошуку цвіту папороті в оповіданні "Ніч проти Івана Купала" М. Гоголя;

- знайдіть відмінності між біблійною оповіддю про пророка Мойсея та її використанням у поемі І. Франка "Мойсей";

- виділіть у драмі "Одержима" Лесі Українки епізоди, основані на біблійних оповідях.

У процесі аналізу проблемно-тематичного змісту твору та образної системи персонажів продуктивними є проблемні запитання, що доцільно використовувати під час евристичної бесіди:

- "Яким чином міфологічна природа образу Мавки сприяє його перетворенню на взірець прекрасного?"

Проблемний характер мають завдання на проведення аналогій та встановлення інтертекстуальних зв'язків:

- установіть аналогію між образами матері з вірша П. Тичини "Скорбна мати" й новели М. Хвильового "Я (Романтика)", особливостями їх міфологізації;

- встановіть, який біблійний мотив споріднює поему "Мойсей" І. Франка і драматичний етюд Олександра Олеса "По дорозі в казку";

- подумайте, що об'єднує Марію Т. Шевченка (поема "Марія") з біблійним образом Богоматері.

Проведення дискусій на спірні питання – ефективний спосіб постановки й розв'язання проблемних питань для аналізу міфопоетики твору. Теми для обговорення:

- "Земля – всепороджуюче чи всепоглинаюче начало в житті людини?" (за повістю О. Кобилянської "Земля");

- "У яких випадках Еней і троянці в поемі "Енеїда" І. Котляревського уособлюють національні, а в яких – міфологічні риси?"

Отже, ефективність вивчення літературних творів з міфологічною образністю залежить від поєднання загальнодидактичних та специфічних принципів, їх використанні на різних етапах опрацювання навчального матеріалу. Визначені особливості застосування принципів корисні для їх практичного використання під час вивчення зазначеної категорії творів шкільної програми 9–11 класів.

Література

1. Алферов А. Д. Психология развития школьников : учеб. пособие по психологии / А. Д. Алферов. – Ростов н/Д. : Феникс, 2000. – 384 с.
2. Арнольд И. В. Проблемы диалогизма, интертекстуальности и герменевтики в интерпретации художественного текста / И. В. Арнольд. – СПб. : Образование, 1995. – 59 с.
3. Божович Л. Личность и ее формирование в детском возрасте (психологическое исследование) / Л. Божович. – М. : Просвещение, 1968.
4. Бондаренко Ю. Загальна модель шкільного навчання української літератури : монографія / Юрій Бондаренко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. – 398 с.
5. Борисюк Т. Фольклор і міфологія "Лісової пісні" Лесі Українки / Тамара Борисюк // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 2. – С. 31–40.
6. Гладишев В. В. Теорія і практика контекстного вивчення художніх творів у шкільному курсі зарубіжної літератури : монографія / В. В. Гладишев. – Миколаїв : Іліон, 2006. – 372 с.
7. Довженко О. Зачарована Десна / О. Довженко. – К. : Молодь, 1976. – 62 с.
8. Лейтес Н. С. Возрастная одаренность школьников : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Н. С. Лейтес. – М. : Издательский центр "Академия", 2000. – 320 с.
9. Практическая психология образования / под ред. М. В. Дубровиной. – М., 1997.
10. Турган О. Міфопоетична семантика зооморфних образів у художній системі Лесі Українки / О. Турган // Слово і час. – 2005. – № 8. – С. 9–15.
11. Українка Леся. Вірші. Драматичні поеми / Леся Українка. – Харків : Фоліо, 2006. – 351 с.